

Darja Radović Mahečić

Institut za povijest umjetnosti, Zagreb¹

Pohvala konstrukciji – uz 70. godišnjicu Francuskog paviljona na Zagrebačkom zboru

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 17. 10. 2007. – Prihvaćen 30. 10. 2007.

UDK 725.91 (497.5 Zagreb)

Sažetak

Na trokutastom zemljištu između željezničkih pruga što presijecaju grad Zagreb, na lokaciji Savska cesta 25, podignut je između 1936. i 1939. paviljonski sklop u najboljoj tradiciji europske funkcionalne sajamske arhitekture, koji prepoznajemo po određenom kreativnom pomaku. U travnju 1937. na tom najpoznatijem zagrebačkom sajmu – Zagrebačkom zboru, svečano je bio otvoren »Stalni paviljon za međunarodne godišnje izložbe Francuske« sagrađen prema projektu inženjera Bernarda Lafaillea i arhitekta Roberta Camelota, koji je odmah ocijenjen kao remek-djelo konstrukcije i oblikovanja. Paviljon okruglog tlocrta smješten u sredini sajmišnoga zemljišta, koji se istom silhuetom predstavlja sa svih strana, nov je po metalnoj konstrukciji, za koju je zaslužan Lafaille: 12 cilindričnih stupova osvojenih na 15 metara visine drže kružnu gredu na koju je obješena metalna koprena

u obliku izvrnutog stošca, tzv. »viseći strop«. To je krovšte rijedak primjer arhitektonske konstrukcije realizirane isključivo od varenog tankog metala. Lafaille je djelovao usuglašeno s industrijskim dometima i socijalnom realnošću, kao istraživač kojega zanima sam postupak građenja i oblikovanja na način industrijskog dizajna, te se njegov opus valorizira kao »inženjerska umjetnost«. S njegovim su Francuskim paviljonom u našu arhitekturu zakoračili originalno interpretirani suvremeni elementi industrijske proizvodnje i egzaktnost tehničkog razmišljanja.

Članak donosi građevinsku i fotografsku dokumentaciju vezanu za Francuski paviljon u Zagrebu pohranjenu u arhivu inženjera Lafaillea u Parizu, smješta ovu građevinu u kontekst cjelokupnog Lafailleova opusa te objašnjava okolnosti njegova angažmana u Zagrebu.

Ključne riječi: Zagrebački zbor, Francuski paviljon, Bernard Lafaille, sajamska arhitektura, stropna konstrukcija

Savska cesta 25 u kontekstu urbanog razvoja grada i Zagrebački zbor

Savska cesta je gradu Zagrebu bitna odrednica i jedna od temeljnih njegovih konstanti; kardinalni prometni pravac, koji pod prepoznatljivim kutom od 60 stupnjeva, vodi sav prilazni promet od jugozapada prema središtu grada. Taj kosi pravac toliko je snažan da mu je razvojna strategija u 20. stoljeću nastojala ishoditi i ekvivalent u istočnom dijelu grada. Funkcionalnost Savske uvijek je bila u prvom planu, a arhitektura – slijed zapaženih akcenata u mnoštvu nagomilanih namjena od protoindustrije i suvremenog poslovanja do radničkog i kolektivnog stanovanja. Industrijski pogoni, skladišta i vojni objekti, dominantne točke ovog dijela zagrebačkog pejzaža, bili su od kraja 19. stoljeća u snažnom kontrastu s ambicijama historicističke arhitekture Donjega grada, jer južno od željezničke pruge Savska je razdvajala prigradska naselja poput Trnja i Trešnjevke, a sjeverno od nje bila je zapadna granica reprezentativnog *Innenstadta*.²

O detaljima sudbonosnog prolaska željezničke pruge kroz Zagreb odlučivalo se od sredine 19. stoljeća. Ukratko, godine 1860. određena je lokacija današnjega Zapadnog kolodvora i trasa austrijske tzv. Južne željeznice, koja u grad stiže sa zapadne strane (iz smjera Zidanoga mosta), zavija na Savskoj

cesti i duž njezine se zapadne strane izvlači iz Zagreba na jugu. Ta pruga i kolodvor u promet su pušteni 1862. i bili su preduvjetom naglijeg razvoja grada. Modernizatorska prva Regulatorna osnova 1865. uvodi novi element – Budimpeštansku prugu, koja u grad dolazi s istoka i planira Glavni kolodvor između povijesnih radijala Savske i Petrinjske. Odobrena varijanta te pruge (dovršene 1869.) zauvijek je presjeklala Petrinjsku, Gajevu, Preradovićevu i Savsku, koja će jedina preživjeti taj rez. Tri pruge: Žakanj – Zagreb, Zidani most – Zagreb i Glavni kolodvor – Zapadni kolodvor ostvarene su presijecanjem grada, a njihovi spojni lukovi nalaze se na važnoj voznoj - Savskoj cesti. Prolaskom pruge kroz grad željeznica je zauvijek ušla u sve razgovore o urbanističkom razvoju Zagreba.³

Kako bi se omogućio promet između Donjega grada i gradske periferije na jugu, unatoč željezničkim nasipima, tražena su rješenja: premošćivanje Savske ceste ili podvoz na Preradovićevoj ulici. Prvi urbanistički dokument koji se bavio urbanizacijom područja južno od željezničke pruge Generalna je regulatorna osnova Zagreba iz 1887. godine. Dogovoren je i izveden podvoz u produljenju Kumičićeve ulice, što je realizirano 1912. godine,⁴ a do 1930. na Savskoj će stajati rampa i prometovanje njome ovisit će o željezničkom voznom redu. Osim pješačke tzv. »produljene« Runjaninove ulice i Prolaza

Karta grada Zagreba – lokacija Savska cesta 25
Map of Zagreb – 25 Savska Road

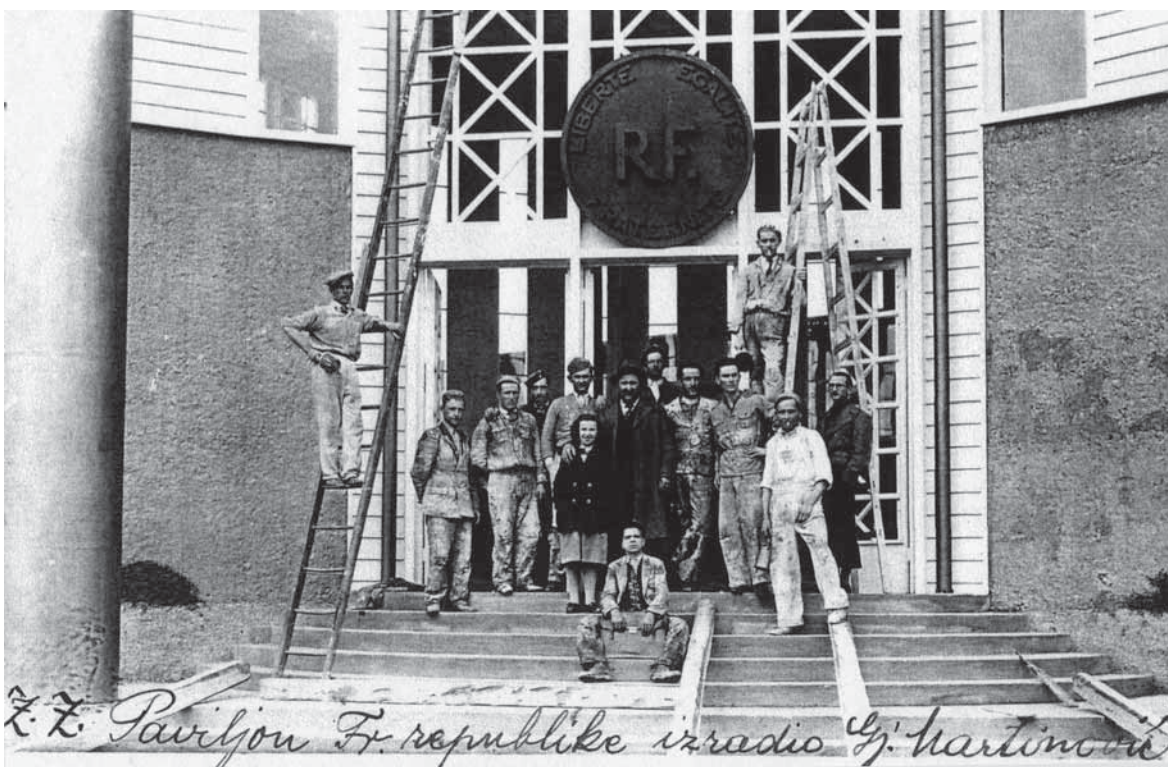
Pothodnik, između Glavnoga kolodvora i Savske ceste nije od tada ostvaren ni jedan novi »proboj«.

Izvan profesionalnih krugova rijetko korištena sintagma »trokut pruga na Savskoj« najtočnije identificira lokaciju Savska cesta 25, adresu svojedobnoga Zagrebačkog zbora i kasnijega Studentskog centra, koji je smješten na toj jedinstvenoj, željezničkim prugama zadanoj lokaciji.⁵ Zagreb je u svojoj ekonomskoj prošlosti imao tri godišnja sajma: Markov, Margaretski i sv. Stjepana Kralja, koji su nastali na temelju kraljevskih privilegija. Najstariji i najposjećeniji bio je Kraljevski sajam, koji su pokretači Zagrebačkog zbora osnovanog 1909. držali svojim prethodnikom.⁶ Sajmovi su se tada održavali na neizgrađenom zemljištu na početku Martićeve ulice, a tako je bilo i kada se, nakon ratnog prekida, sa sjajmovima nastavilo 1922. godine. Godine 1925. Zagrebački je zbor bio jedan od osnivača Unije međunarodnih sajмова u Parizu (UFI), a stalnim proširivanjem aktivnosti i povećavanjem broja izlagača, te sve snažnijom vizualnom prepoznatljivošću kao vrhunski sajam uzoraka 1929. dobiva i status – međunarodnog velesajma.⁷ Iako je prostor u Martićevoj ulici već tada bio pretijesan, rješenje se prvo pokušalo naći raspisivanjem arhitektonskog natječaja za tu lokaciju. Natječaj je polučio niz smjelih projekata, među ostalim Zdenka Strižića i Stjepana Planića, no zemljište je ipak bilo ustupljeno novoj stambenoj izgradnji.⁸ Dogovoreno je da se Zagrebački zbor preseli na zemljište između željezničkih

kolosijeka na Savskoj cesti. koje je zakupljeno od Gradskog poglavarstva na 25 godina. Iza takve odluke krila se želja tada ambicioznoga Gradskog regulatornog odjela da se taj dio grada urbanizira i učini maksimalno funkcionalnim. Do tada su se na prostoru »trokuta«, zapadno od Savske nalazile tramvajska remiza i Potkivačka škola, a istočno od Savske – na zemljištu budućega Zagrebačkog zbora – Tvornica pokućstva Bothe i Ehrmann,⁹ u kojoj se od 1895. proizvodilo pokućstvo za hotele, luksuzne stanove i javne ustanove diljem Austro-Ugarske Monarhije.¹⁰

Godine 1935. bio je raspisan natječaj za urbanističko-arhitektonsko rješenje novoga Zagrebačkog zbora na Savskoj cesti 25. U to vrijeme gradnjom željezničkih nadvožnjaka na Savskoj, u Jukićevoj i Tratinskoj s uspjehom je riješen problem pruga u ovom dijelu grada. Prema načelima nove konstruktorske estetike projektirali su ih arhitekti Mladen Kauzlarić i Juraj Denzler 1929. godine.¹¹ Programom natječaja tražili su se projekti svih zajedničkih prostora za Zagrebački zbor, zasebni paviljoni stranih zemalja, zajednički i pojedinačni paviljoni za domaće izlagače, paviljon za prezentaciju strojeva, velika školjka na otvorenome za revije i koncerte, restoran s krovnom terasom nadomak dvorane za 2000 posjetitelja. Glavni je ulaz planiran prema Savskoj, a sporedni na strani Runjaninove ulice kroz zabavni park.

U siječnju 1936. Ocjenjivački je odbor pod predsjedanjem gradskog načelnika Rudolfa Erbera donio odluku o idejnim

Radnici i obrtnici koji su gradili Francuski paviljon na Zagrebačkom zboru u Zagrebu 1937., izradio Gj. Martinović (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA AR.30-07-03.08)

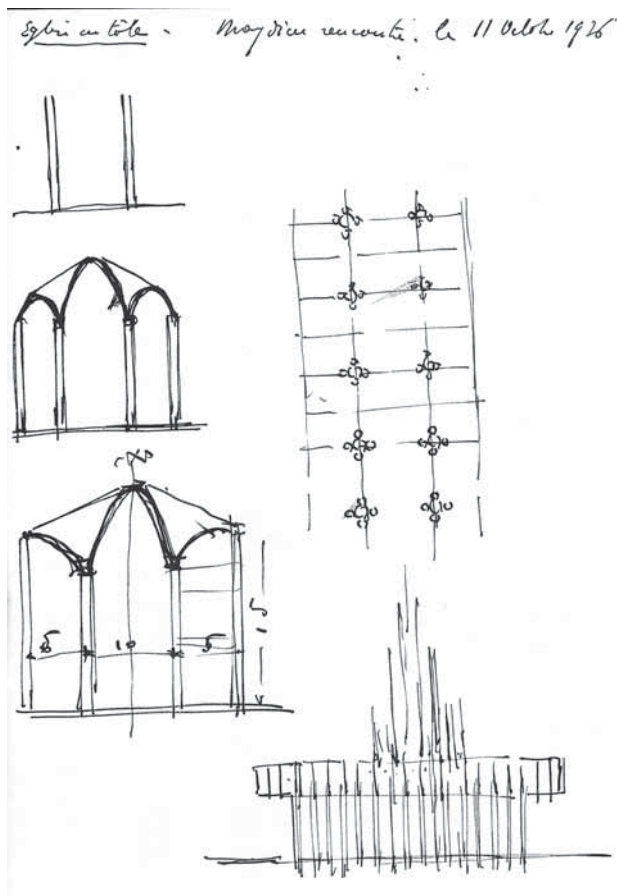
Workers and craftsmen working on the construction of the French pavilion at Zagrebački zbor in Zagreb (1937), made by Gj. Martinović (Archive of Bernard Lafaille, IFA AR.30-07-03.08)

skicama. Članovi žirija bili su: ravnatelj Zagrebačkog zbora Luj Šafranek-Kavić, arhitekt Ignjat Fischer, inženjeri Bela Auer i Josip Pičman, a zamjenici potpredsjednik Zagrebačkog zbora Armin Schreiner, inženjeri dr. Pavao Deutsch i Branimir Iveković te tehnički upravitelj Zbora Stanko Stiasny. Jednoglasnom odlukom između 16 pristiglih radova prvonagrađenim je proglašen rad pod mottom »Naš ZZ« Marijana Haberlea i Hinka Bauera, tandema koji je tih tridesetih godina sudjelovao godišnje u prosjeku na po četiri natječaja i dobivao najviše nagrade. Drugu nagradu dobio je rad inženjera Milana Tomičića i njegova tehničkog suradnika Miroslava Helebranta, dok je treća dodijeljena radu Slavka Löwyja.¹² Otkupljeno je još šest radova: Jurja i Franje Neidhardta, Vladimira Potočnjaka, Zdenka Strižića, Milovana Kovačevića i Srečka Florschütza, Ede Miklosz-Schreiner, Vlade Antolića. »Iz natječajnih projekata zagrebačkih arhitekata razabire se, da će taj novi Zbor biti nešto sasvim drugo od sadanjeg u Martićevoj. Nema slavinih drvenih baraka, sve sami moderni izložbeni paviljoni u betonu, staklu i željezu«, izvijestile su *Novosti* u povodu izložbe nagrađenih radova.¹³

Natječaj, gradnja i otvaranje Zagrebačkog zbora zbili su se unutar 1936. godine. Gradnja kompleksa na istočnoj strani Savske započela je i prije izdavanja zatražene građevinske dozvole. Marijan Haberle i Hinko Bauer pratili su realizaciju izložbenog paviljonskog sklopa od 1936. do 1939. godine. Od travnja, kada je datirana većina njihovih izvedbenih nacrti,

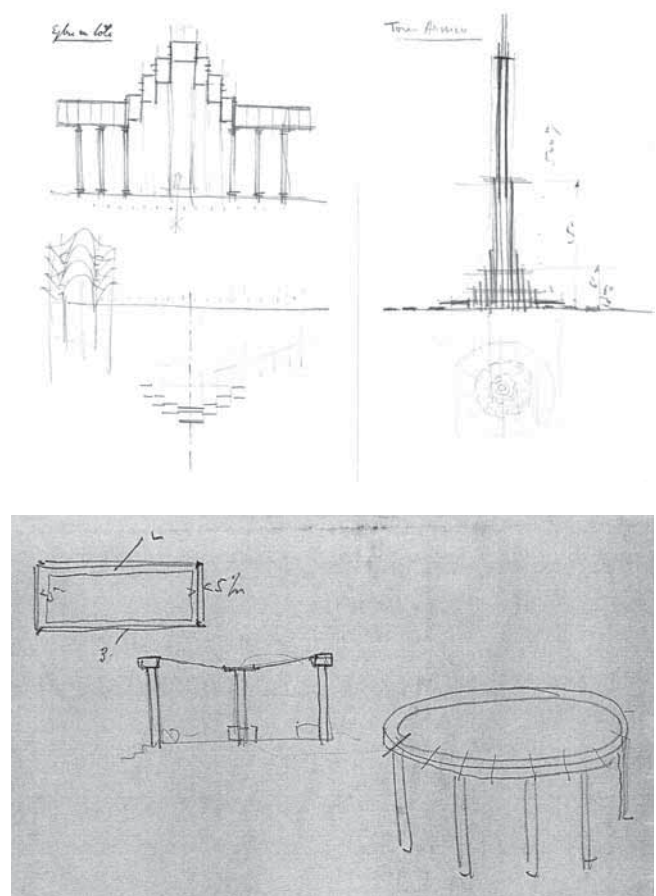
do listopada 1936., kada je na Savskoj otvoren prvi sajam, osigurano je preko 11.000 četvornih metara izložbenog prostora. Do tada je u potpunosti bio sagrađen, po čistoći konstrukcije i hrskavoj izražajnosti karakterističan, dvoetažni ulazni paviljon A, u koji se smjestila administrativna uprava. Kako bi se stvorio sceničan ulazni prostor, paviljon je na strani Savske rastvoren 80 metara širokim trijemom s vitkim nosačima i uvučen od ulične linije, za što je trebalo porušiti nekoliko zgrada bivše tvornice pokućstva. Natječajem predviđene rubne zgrade ulaznog ansambla (do nedavne devastacije) ostale su u visini ulaznog trijema i nisu, kako je projektom bilo predviđeno, dosegnule visinu od sedam katova.

U prvoj etapi realiziran je južno od ulaza paviljon B, adaptacijom zatečenih tvorničkih zgrada na jugu zemljišta nastaju paviljoni C i D, a koncertna školjka polukružnog tlocrta podignuta je u sredini sklopa – E. Uz kolosijek pruge na sjeveru zemljišta sagrađen je veliki paviljon F otvorene metalne konstrukcije za izlaganje strojeva. Uz južni kolosijek pruge smjestio se paviljon G, dok se trijem za sudionike sajma nalazio u istočnom dijelu kompleksa, ali bez predviđena sekundarnog ulaza sa strane produljene Runjaninove ulice.¹⁴ Na taj je način bila osigurana izgradnja Zbora oko unutarnjeg dvorišta i već su dobro bili razrađeni prostorni odnosi cjeline. Za strukturu pojedinih paviljona bilo je upotrijebljeno željezo, ponajviše zbog otpornosti na vatru, a za sve je paviljone

Studije crkvenih svodova Bernarda Lafaillea prilikom projektiranja Francuskog paviljona za Zagreb, 11.10.1936. (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA)

Studies of church vaulting by Bernard Lafaille, made for the purpose of planning the French pavilion in Zagreb, 11 October 1936 (Archive of Bernard Lafaille, IFA)

Skice krovišta (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA)
Drafts of the roof (Archive of Bernard Lafaille, IFA)

Skice konstrukcije (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA)
Drafts of the construction (Archive of Bernard Lafaille, IFA)

specifična čitka funkcionalnost nadograđena odabranom strukturom rastera i njihovim kombinacijama.

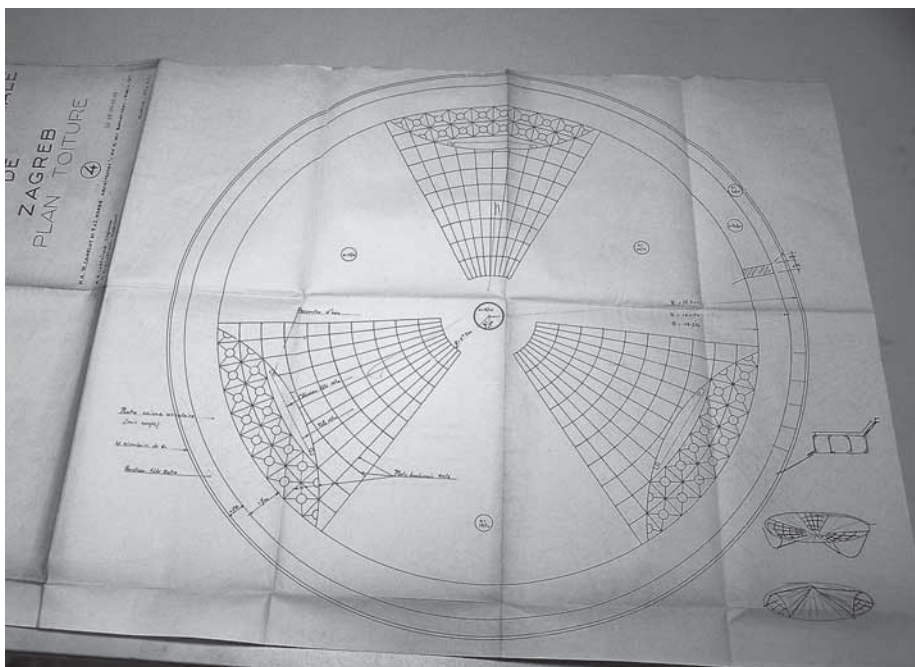
Nacionalni paviljoni građeni su tijekom 1937. i 1938. prema projektima inozemnih arhitekata. Njemačka se u Zagrebu predstavila izrazito modernističkom prizemnom funkcionalističkom građevinom s otvorenim atrijem i kolonadom stupova, za izlaganje na otvorenom. Prema zamisli berlinskog arhitekta Otta Rennera izveli su je zagrebački graditelji Josip Bereš i Viktor Thumm. Talijanski paviljon (današnji Teatar ITD) Dante Pedronija jasno korespondira s tada aktualnom arhitekturom racionalizma. Cjelinom je dominirao zaobljeni toranj na ulazu, a paviljon su gradili zagrebački arhitekti Kačić i Gyiketa. Čehoslovački izrazito modernistički paviljon T-tlocrta i stepenaste strukture, također s potpuno zatvorenim bočnim fasadama i maksimalno ostakljenim glavnim pročeljem, projektirao je češki arhitekt Ferdinand Fencel u travnju 1938. (današnji Multimedijalni centar).¹⁵ U dijelu sajma u kojem su privatnici gradili vlastite manje paviljone ili su za pojedine specijalizirane izložbe podizani privremeni paviljoni, modernistička poetika nije bila jedina.¹⁶ Primjeri

paviljona u nacionalnim stilovima u tom su razdoblju ipak rijetkost, jer prednost imaju oni koji vještom sintezom tradicionalnih i novih materijala zastupaju načela suvremenoga graditeljstva. Arhitektonska cjelina novog sklopa na Savskoj i onodobni suvremeni izložbeni postavi presudni su bili za urastanje modernističke poetike u tkivo grada Zagreba, ali i za uspostavljanje veza sa zbivanjima u onodobnoj europskoj proizvodnji.¹⁷

Sve inozemne paviljone, međutim, projektom i realizacijom zasjenio je Francuski paviljon, koji je odmah po završetku 1937., ponajprije u domaćem tisku, a potom i u inozemnim stručnim publikacijama, proglašen remek-djelom konstrukcije i oblikovanja.

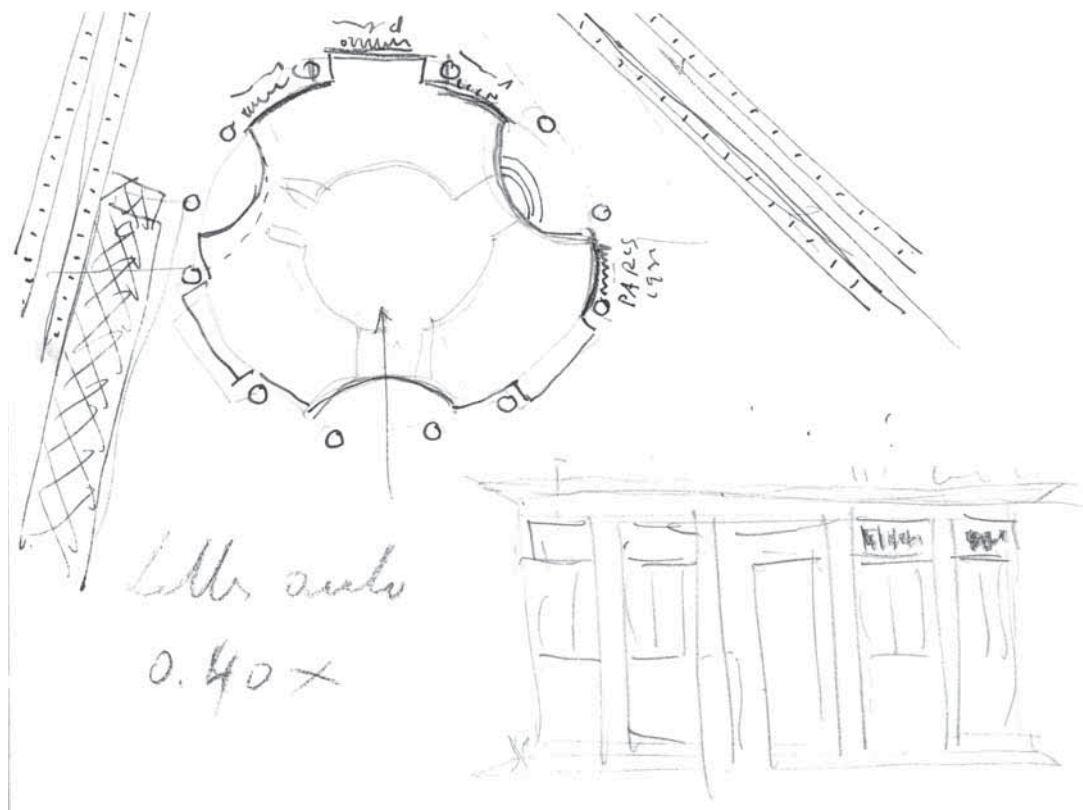
Gradnja Francuskog paviljona i uvođenje predopterećenja u metalnu krovnu konstrukciju

Pregovori oko podizanja stalnog paviljona Francuske na Zagrebačkom zboru započeli su u proljeće 1936., kada su

Nacrt krova (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA)
Plan of the roof (Archive of Bernard Lafaille, IFA)

Bernard Lafaille oko 1950. (iz članka:
N. Nogue, 2002.)
*Bernard Lafaille around 1950 (taken
from: N. Nogue, 2002)*

Skica smještaja paviljona na parceli i pročelja (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA)
Sketch of the pavilion's location on the site and the façade (Archive of Bernard Lafaille, IFA)

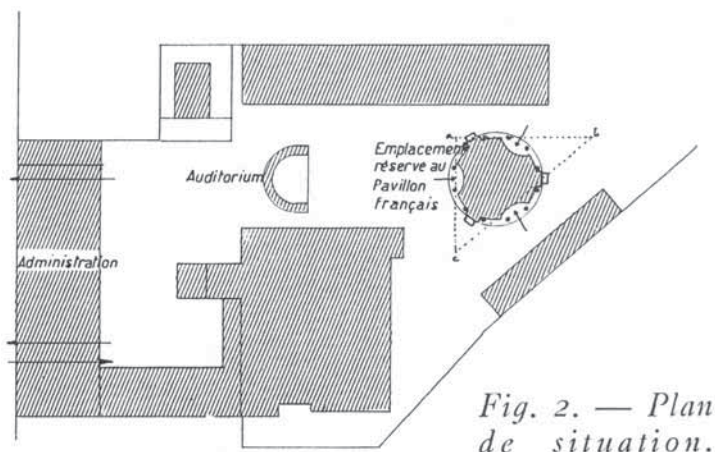

Fig. 2. — Plan de situation.

Situacija paviljona unutar Zagrebačkog zbora (DAZ)
 Situation of the pavilion within Zagrebački zbor (DAZ)

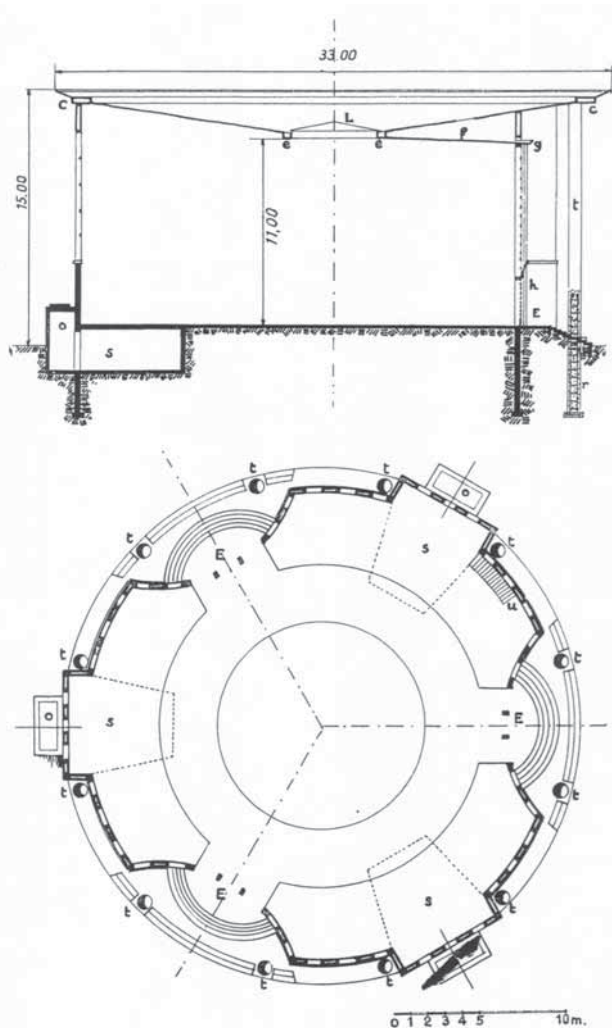
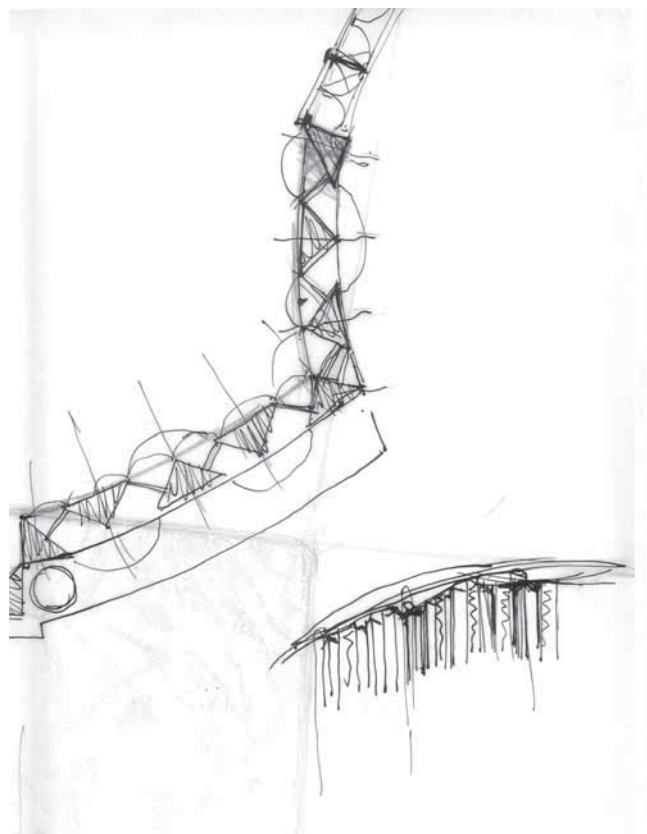

Fig. 3. — Coupe et plan.

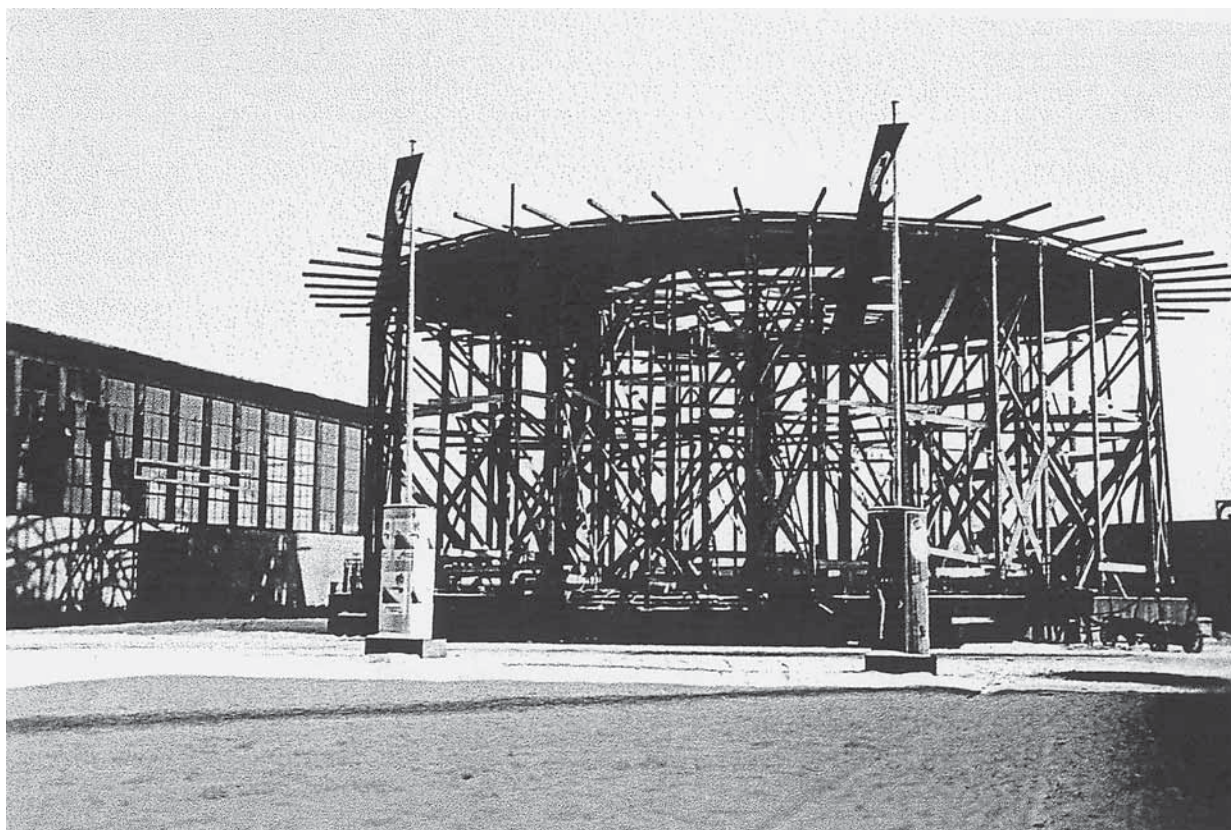
Presjek i tlocrt paviljona (DAZ)
 Cross-section and ground plan of the pavilion (DAZ)

Skice samog zida (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA)
 Drafts of the walls (Archive of Bernard Lafaille, IFA)

se predstavnici zagrebačkih gospodarskih ustanova obratili francuskoj vladi s molbom da službeno sudjeluje na priredbama Zagrebačkog zbora. Bilateralni trgovački sporazum zaključen je iste godine u Beogradu, te je paviljon označio i važan datum u trgovinskim odnosima Francuske i Jugoslavije.¹⁸ Iako je njegovo dovršenje bilo planirano za Jesenski sajam 1936., stalni paviljon Francuske (navodno zbog štrajka građevinskih radnika) službeno je bio otvoren na Proljetnom sajmu 1937. godine.

Bio je to »Međunarodni sajam uzoraka sa salonom automobila, te sajmovima: Koža, Turizam, Ljeto, Kućanstvo i Poljoprivreda«,¹⁹ ujedno drugi veliki sajam otkako je ta tradicionalna zagrebačka priredba preseljena na lokaciju na Savskoj cesti. Uz obvezne fotografije uzvanika s otvorenja, novinski članci u pravilu su donosili fotografiju novogradnje Francuskog paviljona: »Okrugla zgrada paviljona, 32 metra u promjeru i 14 metara visine, predstavlja malo arhitektonsko remek-djelo, a svojom jednostavnom otmjenošću i estetskim izgledom možemo je ubrajati među 'naše' reprezentativne građevine,« izvijestio je stručni list.²⁰ Odmah je bilo poznato da je najzanimljiviji dio građevine upravo njezina krovna konstrukcija, koja je bila riješena na nov način, tj. tako da 12 perifernih stupova podupire jedinstvenu plohu krova, unutar koje lanternu prostoru daje potrebnu svjetlost.²¹ »Stalni paviljon za međunarodne godišnje izložbe Francuske« dalo je podići

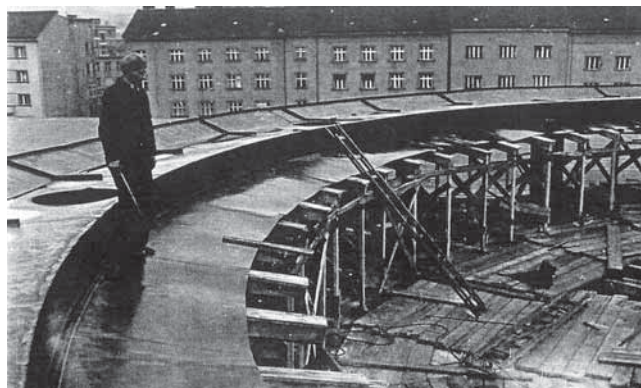

Postavljena konstrukcija paviljona – periferne konzole, 3. 12. 1936., Foto Zaza, Zagreb (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA, AR-30-07-03.25)

The construction of the pavilion – peripheral consoles, 3 December 1936, Foto Zaza, Zagreb (Archive of Bernard Lafaille, IFA, AR-30-07-03.25)

francusko Ministarstvo trgovine i industrije, a na izložbi kojom je bio inauguriran izloženi su bili najnoviji francuski automobili i avion, ponajprije kao poziv na Svjetsku izložbu – *Exposition internationale des arts et techniques* – koja se istodobno 1937. održavala u Parizu.²²

Projekt impozantnog paviljona izradio je inženjer Bernard Lafaille (Reims, 1900. – Pariz, 1955.) sa suradnicima. To je ponajprije Robert Camelot, »arhitekt civilnih gradnji i nacionalnih paviljona« i svojedobni dobitnik Grand Prix de Rome, te njegovi suradnici arhitekti Jacques i Paul Herbé s kojima je zajedno radio u birou u Rue des Boulangers 40, u pariškom petom arondismanu. Trojac je za spomenuti pariški EXPO 1937. podigao Paviljon keramike, stakla i nacionalne manu-

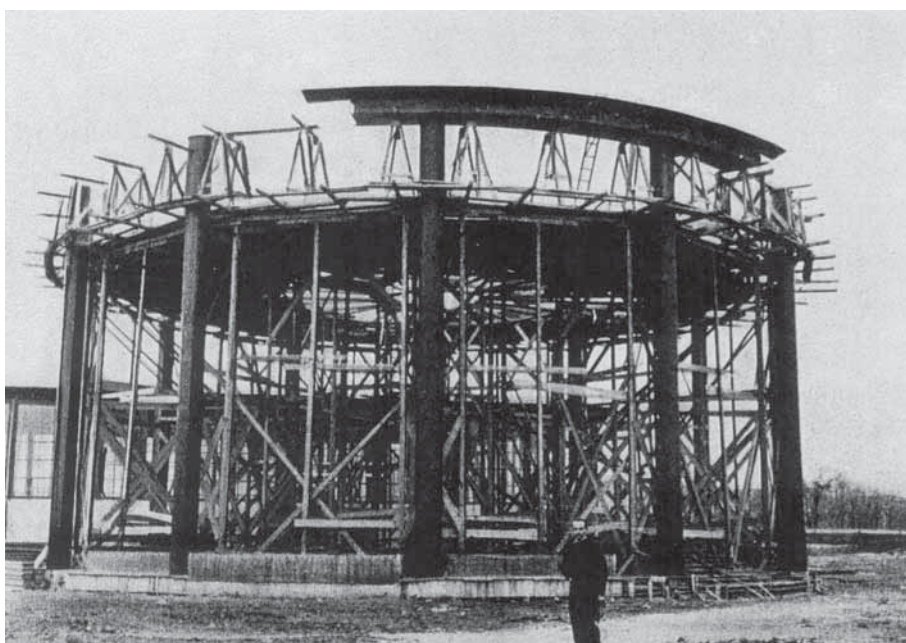
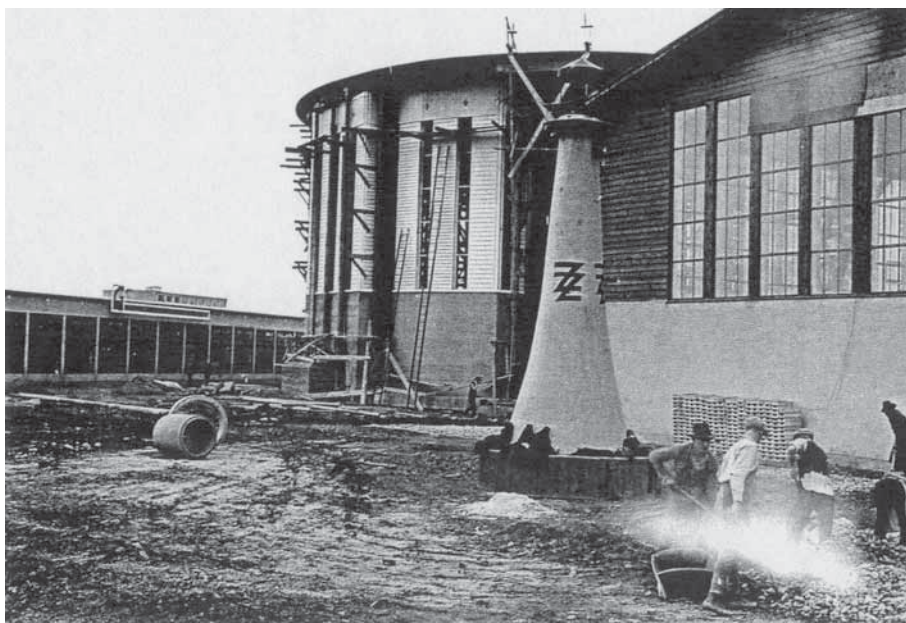

Detalj krova u gradnji, 14. 3. 1937. (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA, AR.30-07-03.03)

Detail of the roof during the construction, 14 March 1937 (Archive of Bernard Lafaille, IFA, AR.30-07-03.03)

Detalj dovršenog pokrivenog krova, Foto atelje Tomée, Zagreb, 23. 3. 1937. (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA, AR.30-07-03-04)

Detail of the completed and covered roof, Foto atelje Tomée, Zagreb, 23 March 1937 (Archive of Bernard Lafaille, IFA, AR.30-07-03-04)

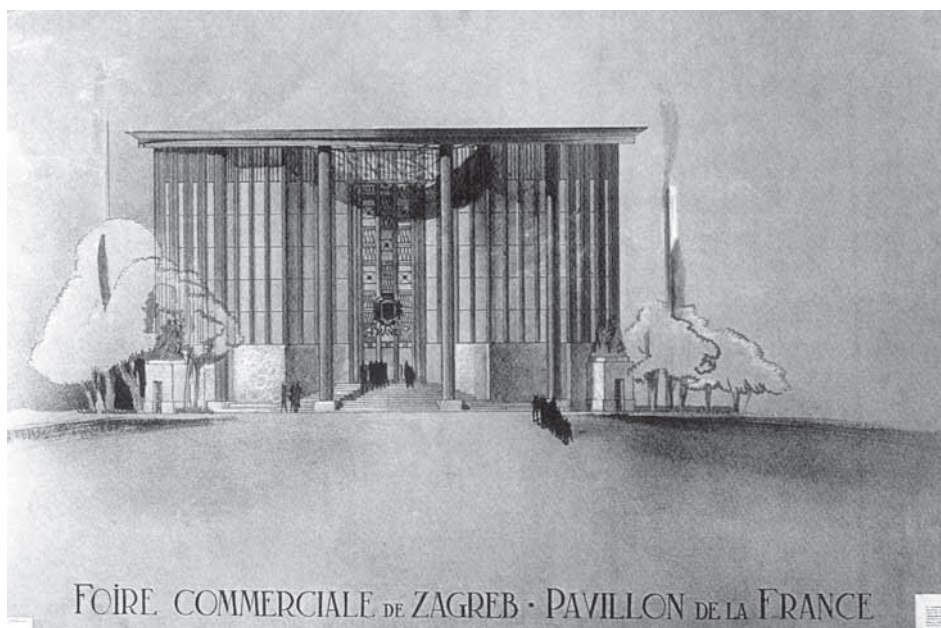
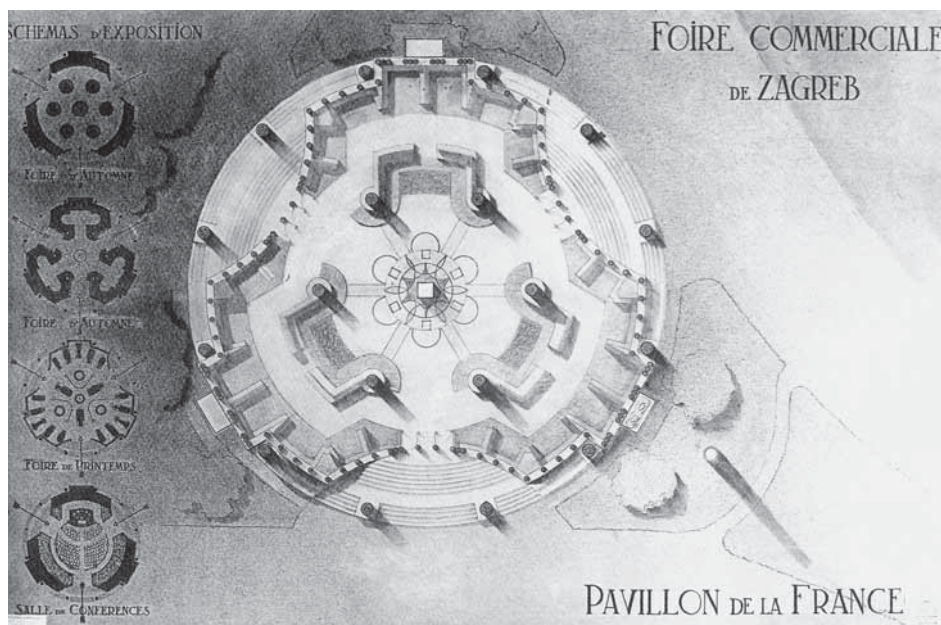
Detalj paviljona u gradnji (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA 140)

Detail of the pavilion during the construction (Archive of Bernard Lafaille, IFA 140)

fakture de Sevres,²³ dok je Lafaille tih godina projektirao željezničke radionice u Vijetnamu, prototipove dvorana za umjetničke i tehničke izložbe, mostove u Alžiru, aeronautički atelijer za Ministarstvo zrakoplovstva Francuske. Projekt jednog paviljona za EXPO u Parizu iz 1934.–1935., koji su zajednički izradili Lafaille i Camelot ostao je, nažalost, ne-realiziran.²⁴

Za originalnost Francuskog paviljona u Zagrebu najzaslužniji je upravo Lafaille, koji je uz mnogobrojne službene predstavnike Francuske i domaće političare, također prisustvovao njegovu otvaranju. Dnevni tisak je među mnogobrojnim

uzvancima isticao prisutnost Ivana Meštrovića, budući da je njegov Dom likovnih umjetnosti,²⁵ također okruglog tlocrta, dovršen gotovo u to isto vrijeme: »Francuski paviljon zadivljuje svojim dimenzijama i podsjeća na čuveni Meštrovićev krug na Trgu Kralja Petra, pa će te dvije monumentalne građevine ući u historiju suvremene zagrebačke arhitekture kao dva najznačajnija građevna spomenika naših dana, jedan klesan iz kamena, drugi varen iz čelika«, pisale su dnevne novine već tada.²⁶ Mjesec dana ranije inženjer Lafaille je u Zagrebu u prostorijama Pučkog učilišta održao i predavanje. Nije to bilo predavanje o novim konstruktivnim oblicima

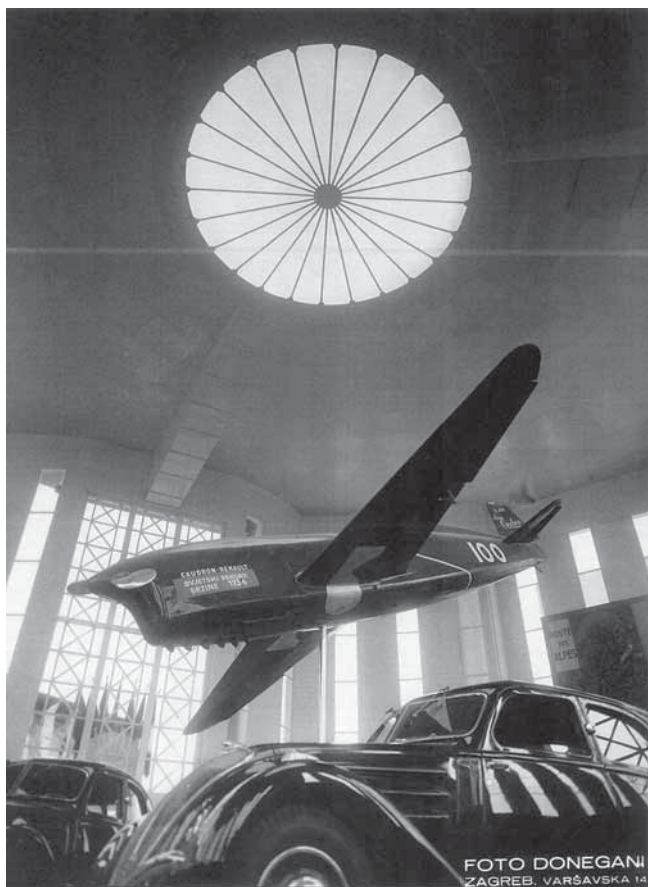

Camelot, Herbe, Lafaille, Tlocrt prizemlja i pročelja, 24. 7. 1936. (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA)
Camelot, Herbe, Lafaille, Ground plan of the ground floor and the facade, 24 July 1936 (Archive of Bernard Lafaille, IFA)

kojima je nakon diplome 1923. posvetio svoje stručno djelovanje, kakvo bismo očekivali. Inženjer Lafaille bio je, naime, i društveno angažiran, te je naslov njegova predavanja bio *Dix mois d'expérience sociale en France*. Od svibnja 1936. proživjela je unutarnja francuska politika važne zakonske promjene, koje su bitno izmijenile društvene i ekonomske prilike u toj zemlji. Kako se Lafaille predstavljao kao inženjer koji blisko surađuje s industrijom, naglasio je tada da aktualno francusko iskustvo nije samo »tehnička procedura izišla iz moderne proizvodnje«, već da je nastavak »francuske tradicije u društvenoj emancipaciji«. ²⁷ Iz pregledane doku-

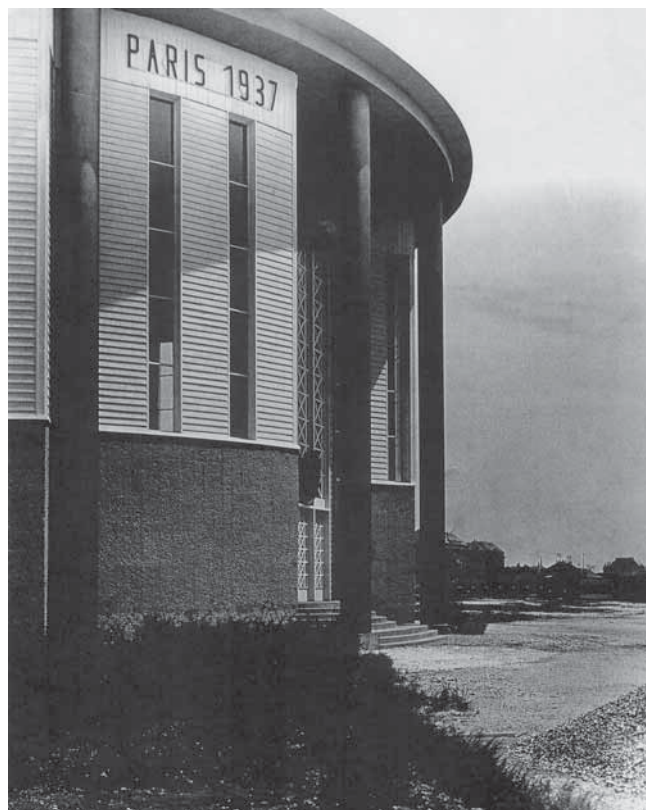
mentacije pohranjene u arhivi inženjera Lafaillea u Parizu zaključujemo da je u Zagrebu bio na državnom zadatku. ²⁸ Od društvenih kontakata ostvarenih u Zagrebu spomenimo kao kuriozitet susret s Ivanom Brlić Mažuranić, koja mu je tom prilikom poklonila svoj esej *Mir u duši* s posvetom, publiciran na francuskom 1929. godine. ²⁹

Za boravka u Zagrebu s Lafailleom se komuniciralo preko francuskog konzulata, a istodobno sa zagrebačkim paviljonom 1936.–1937., Jugoslavensko Ministarstvo obrane i poduzetništvo »Jošanica« iz Beograda od njega su naručili projekt zrakoplovnih hangara u Srbiji. ³⁰ U Pančevu je tako

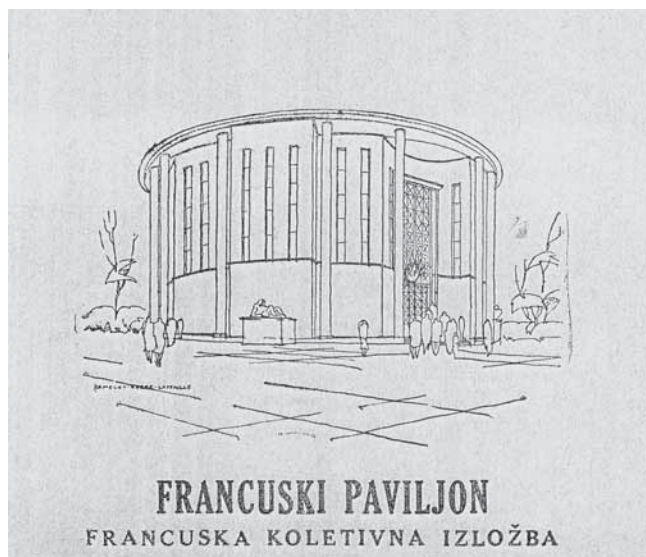

Postav paviljona 1937., Foto Donegani (IFA)
 Exhibition conception 1937, Foto Donegani (IFA)

podigao dvostruke avionske hangare cilindričnih krovšta, čija je ljuska od armiranoga betona počivala na prefabriciranim »nabranim« nosačima. Ti nosači karakteristična V oblika prozvani su dapače »V Lafaille«, jer bila je to koncepcija razrađena još za avionske hangare Metz-Frescaty u Francuskoj 1928.–1930. godine. Osim za desetak lokaliteta u Francuskoj, Lafaille je 1936. avionske hangare projektirao i za Rumunjsku. Za spomenuto srpsko poduzetništvo 1937. je projektirao i dvije vrste silosa, jednu – potpuno od armi-

Reklama za EXPO Pariz 1937. na Francuskom paviljonu (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA, AR.30-07-03.10)
 Ad for EXPO Paris in 1937 on the French pavilion (Archive of Bernard Lafaille, IFA, AR.30-07-03.10)

Katalog prve izložbe u Francuskom paviljonu na Zagrebačkom zboru 1937. (crtao Srećko Florschütz)
 Catalogue of the first exhibition at the French pavilion, Zagrebački zbor, 1937 (drawing by Srećko Florschütz)

Dovršeni paviljon, Foto Donegani (Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA, AR.30-07-03-02)
The completed pavilion, Foto Donegani (Archive of Bernard Lafaille, IFA, AR.30-07-03-02)

Detalj ulaza (foto: D. Radović Mahečić, 2005.)
Detail of the entrance

Detalj lanterne (foto: D. Radović Mahečić, 2005.)
Detail of the lantern

ranog betona, a drugu – s betonskom okosnicom i konično postavljenim čelijama od metala,³¹ koji izgleda ipak nisu izvedeni prema njegovu projektu.³²

Može se zaključiti kako je gradnja stalnog francuskog paviljona na Zagrebačkom zboru bila dio sveobuhvatnog programa čvršćeg povezivanja dviju zemalja, u okviru kojega je slijedilo podizanje reprezentativne zgrade u duhu monumentalnog racionalizma za diplomatske svrhe arhitekta B. H. Experta na Kalemegdanu u Beogradu 1939.,³³ ali i isticanje Zagreba kao grada sportskih klubova i aktivnosti.³⁴ Međutim, Francuski paviljon je svojom jedinstvenom arhitekturom (Camelot) i potpuno novim rješenjem krovne konstrukcije (Lafaille) nadrastao potrebe tadašnjega trenutka i prisutan je u brojnim člancima i knjigama koje valoriziraju »inženjersku umjetnost«, kakvu je specijalizirao upravo inženjer Bernard Lafaille u čijem opusu posvećenom novim konstruktivnim oblicima zagrebački paviljon u Savskoj 25 ima prepoznatu važnu poziciju.³⁵

Za gradnju Francuskog paviljona u Zagrebu bilo je dobiveno trokutasto zemljište usred sajmišnog prostora, koje je s jedne strane zatvaralo široku esplanadu u središtu, a s druge izlazilo na uske bočne putove. Četvrtasti tlocrt vodio bi svakako zatvaranju pogleda, pa je odabran okrugli tlocrt kako bi se lokacija maksimalno iskoristila, a kontinuirano pročelje bez uglova ne bi ulazilo u lateralne akse. Smješten u sredini sajmišnoga zemljišta paviljon ima kružni tlocrt promjera 14 metara, na čijoj je obodnoj liniji raspoređeno 12 tamno

obojenih stupova, kojima je ujedno riješeno i ujednačeno pročelje kako bi se istom siluetom paviljon predstavljao sa svih strana.³⁶ Nov karakter građevine leži u metalnoj konstrukciji, za koju je zaslužan Lafaille: cilindrični stupovi osvojeni na 15 metara visine drže kružnu gredu, na koju je obješena metalna koprena u obliku izvrnutog stošca promjera 33 metra, tzv. »viseći strop«. To je krovšte potpuno zavareno, bez kostura, okosnice i poveznica, te je jedan od rijetkih primjera arhitektonske konstrukcije realizirane isključivo od varenog tankog metala.³⁷ Stožac je svojim vrškom okrenut prema dolje i uspijeva oformiti svjetlik, okruglu ostakljenu lanternu dijametra 5 metara, koja nosi oluk kolektor obodne vode. Taj cirkularni oluk nosi tri velika dijela oluka od 120 stupnjeva, koji su metar široki i osiguravaju vrlo široku evakuaciju vode, bez opasnosti od preopterećenosti krova.³⁸ Okrenuti stožac pod jedinstvenom tenzijom kruga konstrukcijski je vješto uravnotežen.

Prve stožaste pokrove Lafaille je konstruirao između 1928. i 1929., a prve hiperbolične paraboloide za pokusne vjetrobrane realizirao je 1933. Godine 1935. svoje teorije publicira pri Association internationale des ponts et charpentes (AIPC) i konstruirao tipove krovova, uglavnom za hangare, uvođenjem morfološki potpuno novih rješenja.³⁹ Posebno se fokusira na tanke koprenaste krovne pokrivače, koje razvija zahvaljujući poznavanju matematike i karakteristika novih materijala, a osobito armiranog betona i metala.⁴⁰

Rješenje Francuskog paviljona u Zagrebu deriviralo je iz konstrukcije trobrodskih crkava, čiju je konstrukciju Lafaille analizirao i proučavao, a razrađene zaključke primijenio na zadanom valjkastom tijelu paviljona. Krov je razdijelio u šest jednakih kriški, od kojih je svaka druga uzdignuta kao polutuljac. Tlocrt s ucrtanim namjenama potpisuje Camelot. Ulaz se nalazi s dviju strana tzv. konferencijske dvorane, po potrebi dvorane za projekcije, tj. kino. Uz oba ulaza u prizemlju nalazili su se ured i skladište sitnih stvari, odnosno garderoba, bar i skladište velikih stvari, a nad dijelom prizemlja bila je formirana još jedna etaža.

U cijelom poslu sudjelovali su isključivo domaći zagrebački graditelji, obrtnici i radnici, a kako je riječ o zahtjevnoj i avangardnoj građevini bilo ih je uposlano gotovo stotinu, među ostalima: graditelji »Braća Faltus« (posebno Vjekoslav Faltus), strojari »Braća Ševčik«, tesari »Šoeh i Sakra«, inženjer Stanko Bučar, stolar Adolf Kovačić, reflektori Franjo Štifter, te Martinović, Kovačić, Sudarević i mnogi drugi.⁴¹ Izolaciju inovativna uglavnom ravna krova izveo je inženjer Eduard Herzmansky, predstavnik »Alfola«, kojim je bio napravljen pokrov (a pričvršćen žicom od pocinčanog lima).⁴² Perspektivni crtež paviljona za potrebe reprodukcije u tisku u travnju 1937. izradio je arhitekt Srećko Florschütz, a po završetku gradnje paviljona fotografirao ga je – Donegani.

Potaknut istraživačkim idejama inženjer Lafaille se zarana uključio u projekte izgradnje hangara, mostova, vojnih pogona, željezničkih radionica, poljoprivrednih zadruga, silosa (otuda upoznatost s centralnim građevinama). No u njegovu se opusu, koji je nastajao od sredine dvadesetih do sredine pedesetih godina 20. stoljeća, nalaze i projekti škola (prototip okrugle škole datira iz 1949.–1952.), kazališta, eksperimentalnog kolektivnog stanovanja poslije Drugog svjetskog rata. Njegovo je najpoznatije djelo crkva Notre-Dame de Royau u Francuskoj, podignuta između 1953. i 1958. godine u suradnji s arhitektom Guillameom Gilletom kao dio općeg programa rekonstrukcije toga grada stradalog za vrijeme Drugog svjetskog rata. Lafaille je i ovdje ostvario monumentalnu kompoziciju, koja se može opisati kao arhitektonska sinteza dviju struktura. Prepoznajemo V-nosače i originalnu konstrukciju krova, tzv. konjsko sedlo, koje je konstruirao već ranije.⁴³ Lafaille je isključivo djelovao poput istraživača kojeg zanima postupak građenja i oblikovanja na način industrijskog dizajna. Funkcionirao je usuglašeno s industrijskim dometima, ali i socijalnom realnošću svog vremena. Realizirati nešto novo i drukčije bilo je važnije nego samo hrabro projektirati, a plod takvih njegovih nastojanja jest i građevina Francuskog paviljona u Zagrebu, s kojom su u našu arhitekturu zakoračili originalno interpretirani suvremeni elementi industrijske proizvodnje i egzaktnost tehničkog razmišljanja. Unatoč velikom zanimanju stručne javnosti i činjenici da je paviljon ocijenjen kao spomenik kulture, obećanja da će o svojoj 70. godišnjici – do travnja 2007. biti obnovljen – nisu se održala.⁴⁴

Stanje danas (foto: D. Radović Mahečić, 2005.)

The present state

Iako cjelovita zamisao pobjedničkog projekta Haberlea i Bauera za Zagrebački zbor iz 1936. nije bila realizirana, fotografije iz kasnih tridesetih godina svjedoče o samouvjerenj i eleganciji Zagrebačkog zbora, zahvaljujući ponajprije fizionomiji pojedinih paviljona, ali i zajedništvu geometrijskih volumena i optičkom doživljaju cjeline. Realiziran paviljonski sklop plod je najbolje tradicije europske funkcionalne sajamske arhitekture.⁴⁵

Nakon Drugog svjetskog rata lokacija na istočnoj strani Savske postaje pretijesna, pa se tadašnji Zagrebački velesajam, u razdoblju između 1948. i 1951., proširio na zapadnu stranu Savske ceste, ponovno prema Haberleovu projektu (današnji Tehnički muzej). Ubrzo je grad Zagreb za Velesajam odlučio potražiti novi veći prostor, te je u tu svrhu bila odabrana desna obala rijeke Save.

Stari pogon Zagrebačkog zbora na Savskoj cesti 25 godina ma je bio izložen stalnim transformacijama, koje su naravno ovisile o zadanim novim funkcijama. Tijekom razgradnje izvorne urbanističko-arhitektonske ideje i njezina prilagođavanja namjeni Studentskog centra 1950-ih godina, mnogi su arhitekti potpisivali pojedine fragmentarne projektne zadatke. Dolaskom pojedinih novih sadržaja 1960-ih godina, kao što su kazališne predstave, filmske projekcije, koncerti, izložbe i tribine, došlo je do još jednoga zaokruženog razdoblja pozitivne kontaminacije prostora na Savskoj cesti 25 društvenim i kulturnim angažmanom. Međutim, raznorodne namjene s vremenom su fizički istrošile arhitekturni okvir u kojemu su i zahvaljujući kojemu su stasale. Nije novost da taj jedinstveni arhitektonski sklop, vibrantnih odlika i komunikativne arhitektonske dispozicije, već desetak godina osjeća potrebu za vraćanjem tog duga.

Bilješke

- 1
Istraživanje je dijelom provedeno u Institut nationale d'histoire de l'art (INHA) u Parizu 2005., zahvaljujući stipendiji francuske vlade.
- 2
EUGEN FRANKOVIĆ, Regulatorna osnova Zagreba iz 1865. godine, u: *Život umjetnosti*, 32 (1981.), 49–60; SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Zagrebačka zelena potkova, Zagreb, 1996.
- 3
SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Željeznička pruga – omča Zagreba, u: *Zagrebu u središtu*, Zagreb, 2003., 155–183; ALEKSANDER LAŠLO, Bilješke o Petrinjskoj ulici, u: *Čovjek i prostor*, 1–2 (1998.), 22–25.
- 4
SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Regulatorna osnova Milana Lenucija za dio Zagreba od željezničke pruge do rijeke Save iz 1907., u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16 (1992.), 169–197.
- 5
B. HORVAT, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, u: *Arhitektura*, 4–6 (1960.), 36–39.
- 6
MIRJANA GROSS, Počeci moderne Hrvatske, Zagreb, 1985.; SILVIJE TOMAŠEVIĆ, Zagrebački velesajam, u: *Vjesnik*, Zagreb, 12. 9. 1977. (feljton).
- 7
SILVIJE TOMAŠEVIĆ (bilj. 6).
- 8
Zagrebački zbor u Martićevoj ulici, Građevinski odjel, Državni arhiv u Zagrebu.
- 9
LELJA DOBRONIĆ, Stari planovi Zagreba, Zagreb, Urbanistički zavod grada Zagreba, 1961., 6–28.
- 10
BOŽENA ŠURINA, Eugen Ferdinand Bothe, u: *Hrvatski biografski leksikon*, 1, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1989., 211–212.
- 11
SENA SEKULIĆ GVOZDANOVIĆ, Arhitekt Juraj Denzler, Zagreb, Družba Braća hrvatskoga zmaja, 2000., 91.
- 12
DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, Slavko Löwy – sustvaratelj hrvatske moderne arhitekture tridesetih godina, Zagreb, 1999., 88–89.
- 13
Odbor za novi Zagrebački zbor donio je odluku o idejnim skicama, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 12. 1. 1936.; Prvu nagradu za projekt Zagrebačkog zbora, u: *Novosti*, Zagreb, 13. 1. 1936.; U proljeće počinju gradnje palača Zagrebačkog Zbora, u: *Novosti*, Zagreb, 16. 1. 1936.; BELA AUER, Natječaj Zagrebačkog zbora, u: *Tehnički list*, 1–2 (1936.), Zagreb, 7–9.
- 14
Zagrebački zbor, Savska cesta 25–27, Građevinski odjel, Državni arhiv u Zagrebu.
- 15
DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, Sajamski kompleks Zagrebački zbor, u: *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih godina*, Zagreb, 2007., 339–344.
- 16
Takav je primjer drvenog paviljona u narodnim oblicima koji je za sajamsku izložbu 1938. projektirao Đuro Peulić, inače autor udžbenika *Kako treba graditi* tiskanog 1954. u Zagrebu.
- 17
FEĐA VUKIĆ, Zagrebački zbor, u: *Čovjek i prostor*, 1–2 (1994.), Zagreb, 17–21.
- 18
Otvorenje francuskog paviljona i izložbe na ZZ, u: *Jugoslavenski Lloyd*, 89, Zagreb, 18. 4. 1937., 2 i 8.
- 19
Dvadesetsedmi Zagrebački zbor je danas svečano otvorio u prisustvu kraljevog izaslanika ministar dr. Vrbanić, u: *Novosti*, 106, Zagreb, 18. 4. 1937., 3.
- 20
Danas je na svečani način ..., u: *Jutarnji list*, Zagreb, 18. 4. 1937., 8.; *Novosti*, Zagreb, 18. 4. 1937., 3–4.
- 21
Veliki i moderni Francuski paviljon je najljepša građevina Zagrebačkog zbora, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 21. 3. 1937., 9.
- 22
Putovanje na Svjetsku izložbu u Pariz, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 11. 3. 1937., 10.
- 23
CAMELOT ET HERBES, Pavillon de la céramique, u: *L'Architecture d'aujourd'hui*, 8 (1937.), Boulogne-sur-Seine, 42. U idućem broju časopisa AA predstavljen je bio jugoslavenski paviljon za EXPO 1937. – JOSEPH SEISSEL, Pavillon de la Yougoslavie, u: *L'Architecture d'aujourd'hui*, 9 (1937.), Boulogne-sur-Seine, 45.
- 24
NICOLAS NOGUE, Archives d'ingénieurs: Bernard Lafaille, u: *Colonnes*, 18 (2002.), Pariz, 27–29; <http://www.poitou-charentes.culture.gouv.fr>, <http://patrimoine-xx.culture.gouv.fr>.
- 25
IVAN ZEMLJAK, Dom likovnih umjetnosti u Zagrebu, u: *Grđevinski vjesnik*, 2 (1939.), 17–23.
- 26
Kao bilj. 21.
- 27
Francuz govori o savremenom francuskom zbivanju. Predavanje ing. Lafaillea, u: *Novosti*, 70, Zagreb, 11. 3. 1937., 11.
- 28
Arhiv Bernarda Lafaillea, u: Cité de l'architecture et du patrimoine, Institut français d'architecture (IFA), Centre d'archives d'architecture du 20e siècle, Paris, sign. 206: Pavillon de France, Zagreb (Yougoslavie), 141/1 . Zagreb – korespondencija, 141/2 – arhitektonski nacrti (konceptcija, izvedba), 143/1 – korespondencija, 143/2 – dokumentacija, 233 (5, 6), 186 (12).
- 29
IVANA BRLIĆ MAŽURANIĆ, La paix de l'ame, conference du 11 Novembre 1927 Zagreb, Zagreb – Pariz, *Narodne novine* (prijevod: Cecile Baronne d' Ottenfels). Esej je izvorno objavljen u *Hrvatskoj reviji* 1929. godine.
- 30
NICOLAS NOGUE (bilj. 24), 27–29.

- 31
Ibid.
- 32
Hangar de sechage d'une usine a ciment en Yougoslavie, u: *L'architecture d'aujourd'hui*, 11 (1936.), Boulogne-sur-Seine, 51.
- 33
B. H. EXPERT, La légation de France a Belgrade, u: *L'architecture d'aujourd'hui*, 5 (1939.), Boulogne-sur-Seine, 24–26.
- 34
H. PSERHOF, Club de rameurs a Zagreb, u: *L'architecture d'aujourd'hui*, 7 (1939.), Boulogne-sur-Seine, 83.
- 35
L'oeuvre de Bernard Lafaille, u: *L'architecture d'aujourd'hui*, Pariz, 1964., 64; Les ingenieurs et l'architecture, u: *L'architecture d'aujourd'hui*, Pariz, 1964., 113–114; L'Art de l'ingénieur. Constructor, entrepreneur, inventeur, ANTOINE PICON (ur.), Pariz, Editions du Centre Georges Pompidou, 1999., 260–261, 338–339, 551–552; JOSEPH ABRAM, L'architecture moderne en France de 1889 a nos jour, II., Pariz, Editions Picard, 1999.
- 36
DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ, Croatian Modern Architecture and its Ties with France, u: *Docomomo Journal*, 37 (2007.), Pariz, 53–59.
- 37
DE LAMARSAY, Un exemple de toiture en tole soudée sans ossature, sans charpente, ni tirants, u: *Extrait de 'La Technique des Travaux'*, novembre 1937., Liège, 2–7.
- 38
NICOLAS NOGUE (bilj. 24), 17.
- 39
NICOLAS NOGUE (bilj. 24), 16.
- 40
NICOLAS NOGUE, Bernard Lafaille, mathématicien et constructeur, u: *Techniques et architecture*, février–mars, 1993., Pariz, 120–125.
- 41
Arhiv Bernarda Lafaillea, IFA, 141.
- 42
»Alfol« se uglavnom koristio za izolaciju vagona i hidroaviona stoji u brošuri 'Alfol' – *isolation metalique*, u dosjeu Francuskog paviljona u IFA, Bernard Lafaille, sign. 206, 143/1.
- 43
NICOLAS NOGUE, La contribution de Bernard Lafaille à l'architecture religieuse des années cinquante, u: *Histoire de l'art*, 28 (1994.), Pariz, 77–91.
- 44
MARINA TENŽERA, Hoće li Zagreb ostati bez remek-djela moderne arhitekture?, u: *Nedjeljni vjesnik*, Zagreb, 12. 5. 2002., 19; LILIANA DOMIĆ, Francuski paviljon u Zagrebu, Galerija Modulor (katalog izložbe), Zagreb, 2005.; ANTONELA NIŽETIĆ CAPKOVIĆ, Francuski paviljon će se obnoviti do 2007. godine, u: *Jutarnji list*, Zagreb, 2. 11. 2005., 39.
- 45
FEĐA VUKIĆ (bilj. 17); DARJA RADOVIĆ MAHEČIĆ (bilj. 36).

Summary

Darja Radović Mahečić

Praise to a Construction: On the Occasion of the 70th Anniversary of the French Pavilion at Zagrebački Zbor

In 1935, a competition was launched for urbanist and architectural design of the famous fairgrounds of Zagreb, the so-called “Zagrebački zbor” at 25 Savska Road. The programme of the architectural competition was to include designs for all common spaces at Zagrebački zbor, as well as for individual pavilions of foreign countries, common and special pavilions for local exhibitors, a pavilion for the presentation of machinery, a large open-air, shell-like construction for shows and concerts, and a restaurant with roof terrace, attached to an auditorium for 2000 visitors. In January 1936, the project of Marijan Haberle and Hinko Bauer won the first award. It was a duo of architects that in the 1930s participated in about four competitions each year and won most of the awards. “The famous wooden barracks are gone, now it’s all modern exhibition pavilions in concrete, glass, and iron,” the newspapers wrote on the exhibition of awarded projects. The competition, construction, and inauguration of Zagrebački zbor happened all within a single year. Even though the project of Haberle and Bauer was not realized in its entirety, photographs from the late 30s reveal the self-confident elegance of Zagrebački zbor, owing primarily to the physiognomy of individual pavilions. After all, the new pavilion complex formed part of the best tradition of European functionalist fairground architecture.

The national pavilions were built during 1937 and 1938, according to projects made by foreign architects. However, their projects and realization were largely overshadowed by the French Pavilion, which was proclaimed a masterpiece of construction and design immediately after its completion.

The “Permanent French Pavilion for Annual International Exhibitions” was solemnly inaugurated on 17 April 1937 at the Spring Fair of Zagrebački zbor, with an exhibition of the latest French automobiles and an airplane, which primarily served as an invitation to the World Exhibition – *Exposition internationale des arts et techniques* – which was taking place at the same time in Paris.

The magnificent pavilion was designed by civic engineer Bernard Lafaille (Reims, 1900 – Paris, 1955) with his collaborators. Among them, one should mention Robert Camelot, an “architect of public buildings and national pavilions” and the winner of Grand Prix de Rome, as well as his assistants, architects Jacques and Paul Herbé, with whom he worked together at the studio at 40 Rue de Boulangers in the 5th district of Paris. For the aforementioned EXPO in Paris (1937), the trio constructed the Pavilion of Ceramic, Glass, and National Manufacture of Sevres. Unfortunately, the pavilion design made for the Paris EXPO of 1934/35, jointly produced by Lafaille and Camelot, remained unrealized.

Lafaille was present at the opening of the French pavilion in Zagreb, together with many official representatives of France and with local politicians. The daily press also mentioned the presence of Ivan Meštrović among the numerous guests, since his Artists’ Centre, likewise of a round ground plan, was completed almost at the same time: “The French Pavilion fascinates with its dimensions and reminds of the famous Meštrović’s circle at King Peter’s Square. These two monumental buildings will enter the history of modern Zagreb architecture as the two most significant architectural monuments of our times – one carved out of stone, the other welded out of steel.”

Positioned in the centre of the fairgrounds, the French Pavilion had a round ground plan with a 14-meter diameter. Its circumferential line was marked by twelve evenly distributed, dark columns, which at the same time created a uniform façade, presenting the pavilion as equal on all sides. The new character of the building was in its metal construction, which was Lafaille’s merit: twelve cylindrical columns, propped up 15 meters high, sustained a round beam, on which a metal veil was hanging in the form of a capsized cone, 33 meters in diameter – the so-called “suspended ceiling”. The roof was entirely welded, with no skeleton, axis, or joints, which made it a rare example of architectural construction made exclusively of thin, welded metal. The circular round beam carried three large drainpipes, which secured broad water evacuation, with no danger of overburdening the roof. The capsized cone under the unique tension of the circle was thus masterfully balanced.

The entire construction was realized exclusively by local, Zagreb builders, craftsmen, and workers. Since it was a demanding and avant-garde building, almost a hundred of them participated, among whom one should especially mention the “Faltus brothers” (especially Vjekoslav Faltus). The isolation of the innovative, integral flat roof was done by civic engineer Eduard Herzmansky, the representative of “Alfol”, which was used for the covering (attached by wire made of galvanized tin).

Lafaille’s work was in accordance with the latest industrial achievements and the social reality, which revealed him as a researcher interested in the very process of building and forming in the manner of industrial design. Therefore, his opus can be characterized as “architectural art”. His French Pavilion brought into Croatian architecture originally interpreted modern elements of industrial production, combined with the accuracy of technical consideration.

Keywords: Zagrebački Zbor, French Pavilion, Bernard Lafaille, fairground architecture, ceiling construction